

**«XXI ғасырдың музейі: музейлердің дамуындағы
қазіргі заманғы тенденциялар
және перспективалар»**

**республикалық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдары**

**«Музей XXI века: современные тенденции
в развитии музеев и перспективы»**

**материалы республиканской
научно-практической конференции**

Қарағанды 2017

Жамбылдың атымен – Джамбул аталды. Ал 1997 жылы 8 қаңтарда ҚР Президенті Жарлығымен ежелгі аты қайтарылып, Тараз аталды.

Осы келтірілген тарихи деректер мен ғылыми дәйектер Тараздың терең тарихын танытып, әлемдік деңгейге жеткізуге жетелейтін құрал болып, әрі тарихымыздың мазмұндылығын анықтауға өлшем бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1.Берштам.А.Н, Таласская долина. Алма-Ата, 1942.
- 2.К.М.Байпаков, К.Байбосынов «Ұлы Жібек жолы және Тараз» 2004 ж. Тараз
- 3.Бернштам А.Н. Археологические работы в Казахстане и Киргизии //ВДИ. 1940.
- 4.Бартольд В.В. Соченение, т IV, М, 1966.

Таубек А.Т.

**«Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы»
«Археология және тарихи ескерткіштерді қорғау» ғылыми-зерттеу
бөлімінің аға ғылыми қызметкері.**

Отырар музейі қорындағы ою-өрнекті сәулет кірпіштері.

Қазақ елінің материалдық және рухани мәдениетінің тарихында сәулет ескерткіштері мен құрылыстары айрықша орын алады. Көне қалалардың орындары, керуен сарайлары, діни орындар мен мешіттер, кесенелер, қорымды-мінәжат кешендері кең байтақ қазақ даласын мекен еткен байырғы бабаларымыздың әлеуметтік экономикалық және мәдени өмірінің нақты айғақтары. Қай халықтың болса да рухани әлемі оның дәстүрлі өнерінен, мәдениетінен, тұрмысынан көрінеді[1.9 б].

Сәулет құрылыстары мен ондағы салынған ою өрнектерді археологиялық тұрғыда ХІХғ. аяғында ХХғ. басы мен ортасындағызерттеушілері В.В.Стасовтың, Ф.И.Волковтың, С.А.Давыдовтың, Г.А.Федров-Давыдов, Н.Пугаченкова, Л.И.Ремпель, А.Н.Бернштамның, қазақ ғалымдары Ө.Марғұлан, М.М.Меңдіқұлов, Н.Нұрмұханбетов, Ө.Масанов, М.Мұханов, Т.Басеновтың тағыда басқа ғалымдардың еңбектерінде кеңінен зерттелген.

Осы аталған ғалымдардың ішінде Т.Қ.Басеновтің «Орнамент Казахстана в архитектуре» атты еңбегінде Қолөнерінде көңілге қонымды мәнерлер мен ондағы қолданылған әдістер архитектурада кеңінен қолданылып келеді»-деп атап көрсетеді автор өз еңбегінде.

Ою-өрнек өнері әлемнің барлық халықтарына тән өте ертеден келе жатқан халықтық мұра болып саналады.Сонымен бірге әрбір ұлттың өз тұрмыс салтына орай өзіндік қол таңбасы бар екендігі де даусыз мәселе. Яғни, кез-келген халықтың ою-өрнек өнерін, қол өнерін зерттей отырып,оның байырғы тұрмысы мен шаруашылығын, дүниетанымын анықтау мүмкіндігіне де ие бола аламыз.

1950 ж. Ә.Х.Марғұланнның «Көне Қазақстанның қалалары мен құрылыс өнері тарихынан» атты кітабы жарық көрді. Онда қазақтың ата-бабасының таза көшпелі халық болмағаны, қазақта отырықшылық дәстүрінің ертеден келе жатқаны археологиялық, этнографиялық және сәулеткерлік материалдар негізінде көрсетіледі [2,80 б].ҮІ-ХІІ ғасырда Орта Азия мен Қазақстанда қалалар тез өсті. Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігіндегі қала мәдениетінің дәуірлеген кезі ІХ-ХІІ ғғ.тұс келеді.Қалалар маңында мұсылман зираттары пайда болып,кесенелер бой көтеріп,ірі ансамбльдер қалыптасады. Құйрықтөбе қаласынан шартты түрде «бағаналы» типке жатқызылатын ерте кезеңнің мешіті аршылды.Оның қызмет атқарған уақыты Х-ХІІ ғғ.бас кезі.Қала ішінде монша секілді қоғамдық ғимарат пайда болды.Отырар рабадының аумағындағы қазбалар нәтижесінде ХІ-ХІІ ғғ. жататын екі монша табылды [3. 11,126.б.].

Ауқымды ірі қазба жұмыстарының негізі Отырардың өзінде өтті.Онда қаланың ХҮІ-ХҮІІ ғасырлардағы бөліктері, ХҮ ғасырдағы мешіт,ХІ-ХҮ ғасырлардағы моншалар,ХІІІ-ХҮ ғасырлардағы қолөнер шеберханалары және басқа көптеген ғимараттардың орны аршылды[4.76].

Отырар Қазақстан мен Орта Азия аумағында ең көп зерттелген кейінгі ортағасырлық қала болып табылады. Қазба барысында жинақталған мол материалды талдап қорыту,оларды басқа тарихи деректердің мағлұматтарымен салыстыру өзара байланыстыру жұмыстары көп нәтиже бермек. Қолөнердің ең көп заттай із қалдыратын керамикалық өндірісінің қалдықтары Отырарда көптеп аршылды.

М. Қожаның «Отырардағы керамика өндірісі» атты кітабында Отырардың ХІІІ-ХҮ ғасырлар аралығындағы керамикалық өндіріс орындары қаланың рабадында,шахристанында және оған таяу орналасқан Мыңшұңқыр, Қоңыртөбе (Күйік-Мардан) деген жерлерде болғаны анықтап,бұлардың ішінде хронологиялық тұрғыдан алып қарағанда Мыңшұңқырдағы шеберханалар ең әуелгісі болып табылатынын айтып өтеді [5.105,106 б.б.].

Отырардың қыш бұйымдар кешенінде,әлбетте пішіндері әртүрлі сырланбаған қызыл балшықтан қыш ыдыстардың саны басым,олардан соң-сырланған қызғыш,сары балшықтан жасалған асханалық ыдыстар кездеседі. Сәулеттік өрнек те бұл кешеннің ажырамас бөлігін құрайды.Ұлттық сәулет өнері ескерткішінің құрылыс материалының дүние жүзі таңқалатындай жоғарғы сапалы болуы сәулет өнерінің, қолданбалы өнерінің орта ғасырда биік деңгейде болғанын дәлелдейді.

Х-ХІV ғасырлар Қазақстандағы сәулет өнерінде ғимараттарға әсемдік және архитектуралық өзіндік түр беретін алуан түсті жылтыр кірпіштер, қаптамалы тақталардың пайда болуы,сәулет өнерінің жоғары деңгейде болғандығын көрсетеді. Қазіргі Қазақстан жеріндегі Айша бибі,Қожа Ахмет Ясауи,Арыстанбаб кесенелері сияқты ортағасырлық атақты сәулет өнерінің туындылары өткен шақта ұлттық сәулет өнерінің қаншалықты деңгейде дамығанын көрсетеді.

Орта ғасырларда қолданбалы өнердің материалдары сары топырақты балшық пен ғаныш болды.Сәулетті құрылыс жүйелерінің сыртқы көрініс

стилі Орта Азия мен Қазақстанда бірдей болды. Діни кешендерге мешітті, кесенелерді, мазарларды, моншаларды жатқызуға болады.

Сәулеттік декордың басқа ешбір саласы ганчка ойып, әшекейлеу сияқты халықтық қолөнерге мейілінше жақын болған емес. Әр түрлі тұрғыдан орындалған ойып-өрнектеу күн сәулесі түскенде жарық пен көлеңкенің көркем құбылуын туғызған. Бірақ ганч жаңбыр мен желден тез бұзылған, сондықтан сыртқы жақты қаптауға декордың жаңа түрі-оюлы терракота қолданыла бастады. Құрғатылған балшыққа ою-өрнек салып, оны кейіннен күйдіретін ежелгі заманнан белгілі оймыштау тәсілдері сәндік-қолданбалы өнердің осы түрінің дамуына негіз болды [6.4816].

Саз балшықты қалыпқа салып, кепкеннен кейін жоғары температурада күйдіріп, түрлі құрылыстарға, кірпіш, бедерлі кірпіштақта, бедерлі қаптауыш тақталар, құбырлар ретінде пайдаланатыны анық. Зерттеушілердің пікірі бойынша ерте исламдық құрылыстар көбіне ағаш пен қам кірпіштен салынды, ал қыш кірпіштен және кірпіштен өрмелеп өріліп салынған құрылыстар IX-X ғғ. таралып, сәулеттік идея, оның әдіс-тәсілі, мәнері мен сәндік пішіні жетілдірілді [7.191 б].

Сәулет деректері сыртқы бейне пішініне, әсемдік және көркемдік түр, ерекшелік сипаттарына қарай 1) қолдан ойған өрнекті жалпақ қыш қаптамалар, 2) шыңылтырлы трапеция бейнелі кішкентай қаптамалар, 3) майоликалық кеспектер түріндегі сәулет қыштары, 4) әр түрлі өлшемдегі қыш кірпіштер, 5) оймаланған сәулет кірпіштері мен көк түсті терракоталық қаптамалар болып бөлінеді [8.19 б.].

Яғни, біздің де көңіл аударып қарастыратын мәселеміз архитектуралық құрылыс кірпіштері мен ондағы салынған халықтық мұра ою-өрнек, нақыш өнерінің үздік үлгілерін көне ғасыр сәулетшілерінің қалай пайдаланып, дамытқаны жайлы болмақ. Бұл орайда, зерттеу көзі болып табылатын Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің қорындағы сәулеткерлік сырлы және сырсыз, ою-өрнекті кірпіштердің аса көркем түрде безендірілген, қыш өнерінің теңдесі жоқ туындыларын айтуға болады. Көне заманнан бастап қазіргі дәуіргі уақытқа дейінгі сәулет өнері өз құндылығын жоғалтпағанын Отырар музейі қорында қазіргі таңда Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының зерттеулері мен музей қызметкерлерінің экспедициялық қазба кезінде табылған (толық сақталған, жартылай, бөлшекті) сәулет кірпіштердің көлемді жиынтығының 500-ге жуық данасы сақтаулы, жинақталған сәулет құрылыстарының негізгі бөлігі **XI -XV** ғасырлар аралығы. Оларды құрылыс қажетіне қарай өрнектеп әшекейлеуге байланысты әр түрлі мақсатта қолданған. Сәндік қолданбалы өнер орта ғасырдың дамыған кезінде өркендей бастады. XI-XII ғасырларда ғимараттарды өрнектеп, сәндеу ісінде оюланған кірпіштер-терракота кеңінен қолданылды.

Кірпіштердің ішінде құрылысқа пайдаланған, хронологиялық тұрғыдан зерттеу барысында бірнеше өрнекті әр түрлі көлемдегі сәулет ғимараттарға пайдаланған штамп көмегімен немесе кесіп салынған, шыңылтыр

жалатылған немесе ондайы жоқ жапсырмалық кірпіштер, өсімдік пішіндегі және геометриялық оюлармен өрнектелген терракоталық тақташалар мен өрнектері бір жағына ғана салынған сырлы жұқа әрлеуіш кірпіштердің бірнеше топтамасына тоқталатын болсақ.

Музей қорындағы кірпіштерге сипаттама.

Терракота 1. Тіркеу нөмірі - 5794 Сәулетті ғимараттың өрнектелген қыш сынығы, сарғыш түсті саз балшықтан жасалған. Қыш бетіне үшбұрышты, төртбұрышты, ромб тәрізді геометриялық фигуралы өрнектер ойылып, оймыштала салынған, өрнектердің шеттері сызылып өткен, қабырғасының қалыңдығы -4-5,5 см. Бұл өсімдік-геометриялық өрнек Орта Азия мен Қазақстан сәулет құрылыстарын әсемдеуге үлкен мүмкіншілікпен кеңінен пайдаланған. Өрнектелу жүйесі астасқан бес бұрыштылықты сақтайды. Самарқан қаласындағы ХҮ ғасырдағы Бағы-Майдан бағындағы әрлеуіш қыштарда кездеседі.

Терракота 2. Тіркеу нөмірі—4099 өрнекті қыш сынығы, сарғыш түсті саз балшықтан күйдіріліп жасалған, бес бұрышты, бетіне оюлап гүлді өрнегі ойыла салынған, боялмаған. Көлемі 9,5х7,0х7,5 см. Сондай-ақ бұндай қалыппен оймышталып салыну, ортақ ұқсастық тек қана пішінінде ғана емес, сонымен қатар сюжеттік композициялық ұқсастырып жасау Самарқан, Мерв қалаларындағы құрылыстардағы қабырғаның бастапқы өрнектелу негізінде пайдаланған [9.24 б; сурет 1,2].

Өрнекті қыш сынығы 3. Тіркеу нөмірі—6293 саз балшықтан жасалған, қызғыш түсті күйдірілген. Қыштың жасалу пішіні төрт бұрышты, бір жақ ернеу жиегі ғана өрнекті болып жасалған, өрнегі геометриялық үшбұрышты ромбик тәрізді нақыштылған. Көлемі 26,6х26,5 см қалыңдығы 5 см. Дәл осындай кескінделу пішінді өрнекті қышы Отырар қаласының оңтүстік батыс қақпасының, оңтүстік мұнарасында және Түркменстанның Худай-Назар ХІІ ғ кесенесінің қас бетінде босаға (портал) ретінде айшықталған басты кіретін қасбеті бар ғимарат, ол басқа қасбеттерге қарағанда әшекейлеу жағынан бай келеді және оның үстіңгі жағы портал пештак (қасбет) тәрізді биік, нақ осындай қыштар көлденеңінен және тігінен өрнектеле қаланған.

Терракота 4. Тіркеу нөмірі-8300 сәулетті ғимараттың өрнектелген кірпіш сынығына тоқталатын болсақ, жасалуы сәулетті баламалары жағынан Түркменстандағы Санжар кесенесінің қас беттерінде нақ осындай кірпіштермен қаланып салынғанын айта кетуіміз керек. Сары саз балшықтан күйдіріліп жасалған, кірпіш бетіне өсімдік тектес жапырақша тәрізді шымқай өрнек оймышталып түсірілген. Бір шеті сынған. Қалыңдығы – 15,7 см., биіктігі – 5,2 см. Сәулет қаптамаларының сырты бояма емес, қам саз күйінде қалыптасып, қолмен өрнектелген. Содан кейін күйдіріліп қыш қаптама күйінде пайдаланған [10.107 б; сурет 3,4].

Сондай-ақ Сүлейменнің алты жұлдызы деп аталған «ислами» мәнерінің әдісі жиі қолданған. Симметриялық бұрыштамалардың ортасына гүл жапырақтары мен қауызы орналасып, бірте-бірте алты бұрыштық жұлдызды құрайды. Оның ортасында бес жапырақты гүл, түйетабан гүлді

өрнегі, төрт бұрышты айқыш ойылған. Әрбір бұрыштықтарда ойық нүкте салынып, жүрек бейнелі ою-өрнектер түсірілген. Ал, қыш қаптамалар көбінесе сынған күйінде кездеседі.

Әрлеуіш қыш 5. Тіркеу нөмірі-1699 жартылай сақталған, көлемі 25x18см, пішіні төрт бұрышты, бетіне салынғаною-өрнектері геометриялық, оның арасы, төрт бұрышты, айқыш ойылған, қарама-қарсы алынған гүл сабақтарымен қайырылып түйіскен әрбір бұрыштықтарда ойық нүкте мен жүрек бейнелі өрнектер бедерленген. Қызылордақаласындағы «Кердері» кесенесінде және Самарқандағы құрылыс қыштарында, осындай өрнектер кездеседі [11.20 б; сурет 5]. Қыш кірпіштер арасында сәулет оймалары мен жылтырақ өсімдік бейнелі қаптамалар мен мозайкалық өрнектері және суреттері бір жағына ғана салынған сырлы жұқа кірпіштерге тоқталатын болсақ

Сырлы өрнекті жұқа әрлеуіш қаптама кірпіштің сынық бөлігі. Тіркеу нөмірі- 3217 сары түсті саз балшықтан күйдіріліп жасалған, көлемі, ұзындығы-18,5 см, ені-11,5см, кірпіш бетіне көк, сары бояу мен ромбик тәрізді, гүлге ұқсас өрнектер нақышталып салынып, оның үстіне шыңылтырлы жылтыратпа жағылған. сурет 6

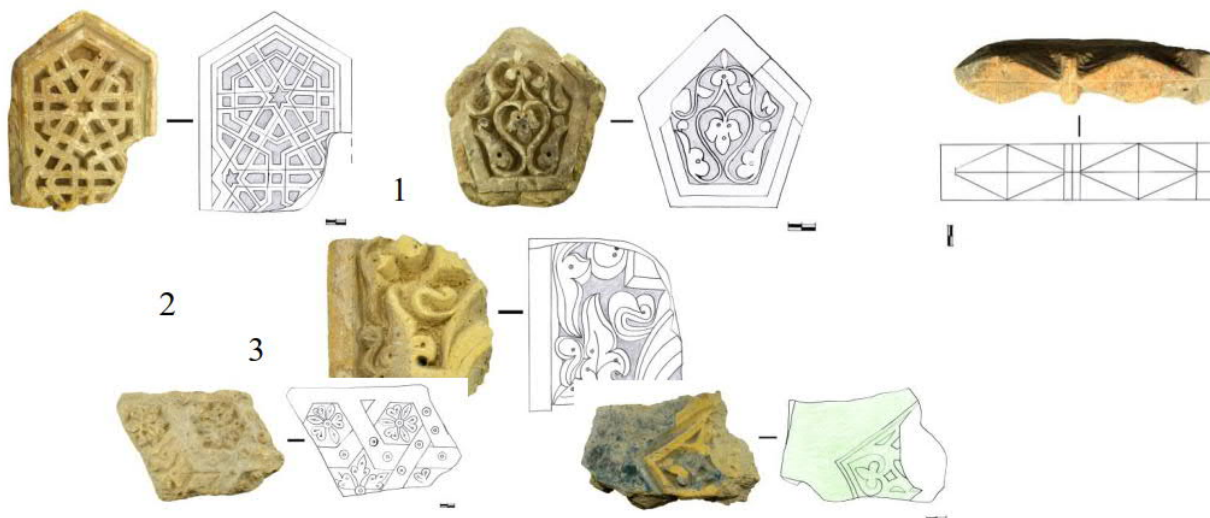
Сырлы әрлеуіш кірпіш сынығы 7. Тіркеу нөмірі-1670 сары түсті, саз балшықтан күйдіріліп жасалған, жасалу пішіні трапециялы, толық сақталған көк және қара бояулармен гүл тәрізді шымқай өрнектермен бедерленген, көлемі – 18 см, ені – 8см. Аталған кірпіш сынықтары Алтын Орда қалаларындағы Жаңа Сарай (Сарай –Береке) архитектуралық құрылыстарда кезігеді [12.109 б; сурет 6,7].

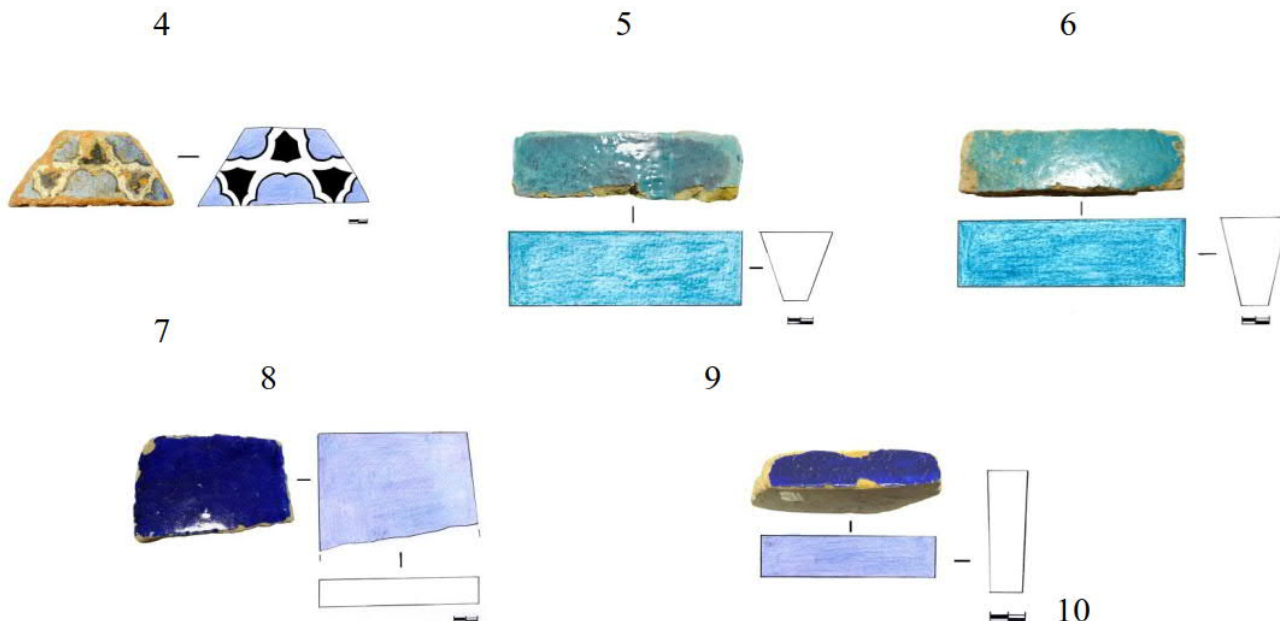
Трапециялы сырлы кірпіштер 8.9.10. Тіркеу нөмірлері– 4292, 8928, 8911, 8929. сары түсті саз балшықтан күйдіріліп жасалған, саз құрамында тас қиыршықтар қосылған. Кірпіштердің үстіңгі бір жақ беттеріне қанық көк және көкшіл түсті бояулар жағылған, бояу беті шыңылтырланған (глазурь), төрт қырлы болып жасалған, дуалға жапсырар жағы сүйірлеу, шеттері сынған, негізгі бөліктері толық сақталған. Көлемдері: ұзындықтары – 19см, 17см, 13,5см, 9,5см, биіктіктері- 6,5см, 5,5см, 4,3см, жалпақтығы – 5см, 4,5см, 4,3см, 3,2см. Кесенелерді ою өрнектеп сәндеу үшін пайдаланылғанын негіз ретінде айтатын болсақ, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейінің михрабындағы өрнектер, ал порталын сәндеген «басқұр» тектес, шым-ши өрнегі мен батыс фасад өрнектерінде осындай трапециялы сырлы кірпіштермен өрнектеп сәндеген (Суреттер - 8,9,10)

Талай алмағайып замандарды бастан кешірсе де, қазақ халқы төл жәдігерлерін көздің қарашығындай сақтап, бүгінгі ұрпаққа аманат етті. Оларда ұлтымыздың дәстүрлі қолтаңбасы, өрелі өнер, шынайы шеберлік машықтары көрініс тапқан. Әлем өркениеті Ұлы Дала деп атаған қазақ халқының кең байтақ жерінде ғасырлар бойы өмір сүріп келген ата-бабаларымыздың, тіршілік салты бүгінгі ұрпақтар өмірімен жалғасуда. Осынау Ұлы Далада өмір сүрген қазақ халқының әлемдік

Қорыта айтқанда Музей қорындағы Ежелгі Отырар қаласы мен өңір ескерткіштерден табылған сәулет құрылыс кірпіштерінің Орта Азия сәулет өнеріндегі өзара ұқсастығына негізделе отырып Орта Азия мен Қазақстанның сәулет кірпіштерінің бір болғандығын және басқа аймақтармен тығыз экономикалық және мәдени байланыстарда болғандығын айта аламыз.

1. Сыр өңірі тарихы-Алматы; Атамұра, 1998. 9 б
2. Тұяқбаев. М. Түркістан сырлары. Алматы-2000 ж. 80 б
3. Байпаков. К. М., Алдабергенов. Н. О. Отырар алқабы. Алматы 2005 ж, 11, 12 б.
4. Байпаков. К., Ерзакович. Л. Орта ғасырдағы Отырар керамикасы. Алматы: «Өнер» 1991 ж, 7 б.
5. Қожаев. М. Отырардағы керамика өндірісі. Түркістан: «Мұра»-1996 ж 105, 106 б.б.
6. Қазақстан тарихы, 1-том, Алматы 2005 ж, 481 б.
7. Веймарн Б. В. Искусство Средней Азии. - М. Л. 4-1940. - 191 с
8. Қазақ тарихы «Кердері» кесенесі, 2002. №420 б.
9. Пугаченкова. Г. А. Искусство Туркменистана, издательство «Искусство» Москва: 1967. С. 107
10. Пугаченкова. Г. А. Л. И. Ремпель. Очерки искусства Средней Азии, Москва: «Искусство» 1982, с. 24,
11. Қазақ тарихы «Кердері» кесенесі. 2002. №418 б.
12. Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Москва «Искусство» 1976 с 109.

1-терракота,2-терракота,3-өрнекті қыш сынығы,4-терракота,5-эрлеуіш қыш,6-сырлы өрнекті эрлеуіш қаптама қыш сынығы,7-сырлы эрлеуіш кірпіш сынығы,8,9,10-трапециялы сырлы кірпіштер.

Турсынова Ж.Ж.
Руководитель государственного архива
Карагандинской области., к.п.н.

Духовное возрождение.

Наш Президент Н.А.Назарбаев неоднократно обращал внимание на пропаганду краеведения и любовь к родному краю. В статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Глава государства вновь говорит о сохранении культурного наследия и заботе о родной земле. Перед работниками архивов и музеев стоит необходимая задача, каким образом мы намерены менять наше общественное сознание и формировать Нацию Единого Будущего. Только образованные и духовно богатые люди могут своевременно реагировать на новые вызовы времени и принимать верные решения, которые выдвинут нашу страну на новый уровень в мировом пространстве.

Надо отметить, что за годы Независимости были приняты и реализованы ряд крупных программ. С 2004 года была реализована программа «Мәдени мұра», направленная на восстановление историко-культурных памятников и объектов на территории Казахстана. В 2013 году была принята программа «Халық тарих толқынында», которая позволила системно собрать и изучить документы из ведущих мировых архивов, посвященные истории нашего Казахстана.